

3 MIDDELEEUWSE NEDERZETTING ARK, VAN 855 TOT CIRCA 1400

Wim Hagooort

Bij baggerwerkzaamheden tijdens de aanleg van de dijk van Zuidelijk Flevoland troffen arbeiders een tabakssnufdoos aan, vermoedelijk uit de achttiende eeuw.

Op het middenpaneel van een drieluik heeft de anonieme kunstenaar het verhaal van de zondvloed verbeeld. Terwijl de ark veilig op het water wegdrijft, vechten mens en dier om lijfsbehoud. Aan de bovenzijde van het deksel staat in sierlijk handschrift: 'De zontvloet komt over de aarde ende verdelgt al wat leven heeft'. Dit zou ook het gevoel geweest kunnen zijn van de bewoners van de nederzetting Ark. Ook hen bleef niet veel anders over dan het vege lijf te redden vanwege het steeds wassende water van de Zuiderzee.

De snufdoos is gevonden niet ver van de plaats waar de middeleeuwse nederzetting Ark gelegen heeft. Eind vorige eeuw zijn door de afdeling scheepsarcheologie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders bodemkundige verkenningen uitgevoerd in Zuidelijk Flevoland. Naast de ontdekking van een vrijwel compleet koggeschip zijn de resten gevonden van twee kreken. Deze kreken hadden een lengte van ongeveer zeshonderd meter. Hierin lagen onder andere scherven die wezen op bewoning van circa 800 tot 1400. Deze

laatste scherven waren afvalproducten van een middeleeuws dorp. Dit dorp kan niet anders dan de nederzetting Ark geweest zijn. De afstand van de huidige Arkemheenese zeedijk tot de ligging van de historische nederzetting Ark bedraagt ongeveer 1200 meter⁽¹⁾.

De zontvloet komt over de aarde ende verdelgt al wat leven heeft

Wat was Ark voor een dorp? Het dorp heette in een oorkonde uit 855 *Archi*. De meervoudsuitgang *i* geeft aan dat Ark toen al bestond uit meerdere boerderijen. In 855 schonk de Friese edelman Folcker deze boerderijen met bijbehorende weidegronden en ontginningen aan het Duitse klooster Werden⁽²⁾. Driehonderd jaar later, omstreeks 1150, stonden er in Ark vier boerderijen. We weten ook wie er woonden: Nameco, Oza, Oenga en Onga de Oude⁽³⁾. De nazaten van deze boeren hebben het in de daarop volgende eeuwen zwaar te verduren gehad. Ten gevolge van stormrampen in 1164, 1170, 1196 en 1219, maar vooral in 1287, werd langs de Noordzee de noordelijke duinenrij weggeslagen, waardoor

de Waddeneilanden ontstonden. De stroomgaten tussen de Waddeneilanden gaven uiteindelijk de doorslag voor het ontstaan van de Zuiderzee⁽⁴⁾.

In de loop van de veertiende eeuw werden de boerderijen en de weidegronden van de nederzetting Ark door de Zuiderzee overspoeld. Dat blijkt uit een aantekening in een kloosterregister uit omstreeks 1400: 'Ereck est absorpte' – Ark is verzwolgen⁽⁵⁾. Er zat voor de verre nazaten van Nameco, Oza, Oenga en Onga de Oude niets anders op dan het dorp aan de golven prijs te geven en naar zuidelijker en hoger gelegen gronden te verhuizen. Nieuwe weidegronden vonden zij op de klei van het gebied dat sedert circa 1330 Arcamede genoemd werd⁽⁶⁾. Zij vestigden zich in het stroomgebied van de Brede Beek, later de Arkervaart. Dit gedeelte van Nijkerk was tot in de negentiende eeuw bekend onder de buurtschapsnaam Erk of Ark. Thans liggen daar nog de boerderijen Groot Ark en Klein Ark. Zij houden de herinnering levend aan deze eenmaal bloeiende middeleeuwse nederzetting, waarvan de naam bovendien bewaard gebleven is in de poldernaam Arkemheen.

« 'DE ZONTVLOET KOMT OVER DE AARDE ENDE VERDELGT AL WAT LEVEN HEFFT'.
TEKENING NAAR EEN AFBEELDING OP EEN 18E-EEUWSE TABAKS- OF SNUIFDOOS.
K. VLIJERMAN. 1985. PEN EN INKT. AFMETINGEN VAN DE DOOS 15,3X4,9X2,3
MUSEUM NIEUW LAND, LELYSTAD

NIJKEKSE PRENTENATLAS 13

4 KLOOSTERBOERDERIJEN VAN CIRCA 750-1800

Wim Hagoort

De geschiedenis van het christendom begon in onze streken in de vroege Middeleeuwen. Vanaf 773 werkte Liudger als missionaris onder de Friezen en Saksen. Hij voltooide de kerstening van onze streken die begonnen was met het missiewerk van Willibrord en Bonifatius ⁽¹⁾.

Liudger stichtte het klooster Werden bij Essen in Duitsland. Het lukte Liudger om op de Veluwe vooraanstaande rijke burgers tot het christendom te bekeren. Velen van hen vermaakten bij hun overlijden hun onroerend goed aan zijn klooster. In 802 benoemde Karel de Grote Liudger tot bisschop van Münster. In 967 besloot graaf Wichman van Hamaland – hij regeerde over een gebied aan beide zijden van de IJssel ongeveer van Deventer tot Emmerik – de oude Romeinse burcht te Elten om te bouwen tot een stift ⁽²⁾.

Als eerste abdis benoemde hij zijn dochter Lutgardis. Wichman vermaakte na het overlijden al zijn bezittingen aan het Eltense stift. Dat was tegen het zere been van zijn andere dochter Adela. Met steun van haar echtgenoot Balderik eigende zij zich alle bezittingen toe ⁽³⁾. Door tussenkomst van de Duitse keizer Otto III werd in 997 een compromis gesloten.

De boerderijen en landerijen van de hof in Putten en de hof in Appel werden verdeeld. Het stift in Elten kreeg de ene helft en Adela te Paderborn de andere ⁽⁴⁾.

Na de dood van Adela ging de erfenis naar haar zoon Meinwercus. In 1013 maakte Meinwercus een reis naar Rome. Daar heerste een pestepidemie. Meinwercus was er niet gerust op dat hij ooit levend terug zou keren. Na zijn behouden thuiskomst bouwde hij uit dankbaarheid tussen 1016 en 1031 het klooster Abdinkhof in Paderborn.

Zo kwamen de oorspronkelijke bezittingen van Wichman van Hamaland in Nijkerk voor de ene helft in handen van het stift in Elten en voor de andere helft in handen van de Abdinkhof in Paderborn. Op de Eltense hof in Appel zetelde de meier, de plaatsvervanger van de abdis. De horigen op de Eltense boerderijen brachten hun pacht in natura of geld naar de Kemna waar de meier woonde. De Kemna bezat een ruime zaal, een grote zolder en een diepe kelder voor de opslag van de goederen die de horige boeren inleverden.

De Kemna is waarschijnlijk gesloopt in 1811 toen het stift Elten door de Fransen werd opgeheven. De plek waar de Kemna gestaan heeft is in 2010 gemeentelijk monument geworden.

De horigen van Paderborn brachten hun goederen naar de Kelnarij in Putten. In de Franse tijd (1795-1813) vervielen de kloostergoederen aan de Nederlandse Staat en werden de boerderijen verkocht aan particulieren.

In Nijkerk was alleen de boerderij *Scheef Arentsgoed* in Nekkeveld van het klooster Werden ⁽⁵⁾. In de wijk Corlaer zijn de namen van een groot aantal Paderbornse en Eltense boerderijen straatnamen geworden ⁽⁶⁾. *Beekmansgoed*, *Besselsmansgoed* en *Husselmansgoed* of *Corlaer* waren oorspronkelijk Paderbornse boerderijen. Van Paderborn waren verder onder meer *Strijland*, *Bloemengoed* en *Klinkenberg*.

Grootgrondbezitters Werden, Elten en Paderborn

De tot straatnaam geworden boerderijen *Oortmansgoed*, *Rijstengoed* – eigenlijk *Ten Rijs* – *Westfalingsgoed* en *Roetgensgoed* waren van Elten. Ook *Groot Hennekeler*, *Ehrental*, *Balkenschoten* en *De Neude* waren van oorsprong Eltense boerderijen.

KEMNA. C. PRONK. 1732. 18,5X12,3. PËN EN PENSEEL IN GRIJS
RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE, 'S-GRAVENHAGE

9 NIJKERK EN HET NEDERLANDS

Wim Hagoort

Wanneer is er voor het eerst sprake van 'Nederlands'? Het antwoord op die vraag is niet zo gemakkelijk. Het woord 'Nederlands' bestaat eigenlijk pas sinds 1814 toen ons land na de Franse tijd het Koninkrijk der Nederlanden werd. Het verhaal van het Nederlands begint als een sprookje.

Er was eens... een Vlaamse monnik die omstreek het jaar 1100 overstak naar Engeland om daar in een klooster te gaan werken. Hij werd aangesteld als schrijver, als 'overschrijver'. Voor de uitvinding van de boekdrukkunst omstreeks 1450 werden alle boeken met de hand geschreven. Onze monnik schreef Latijnse teksten over met een ganzenveer. Op een regenachtige Engelse najaarsdag merkte hij dat z'n ganzenveer niet meer netjes schreef. Met zijn pennenmesje sloeg hij de laatste bladzijde van zijn boek op om zijn pen te proberen en schreef hij het volgende zinnetje: 'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu, wat unbindan nu?' Dát was geen Latijn, dát was Diets, Nederlands! Het was een regel uit een liefdesliedje dat hij in Vlaanderen op school geleerd

had en dat hem te binnen schoot. In hedendaags Nederlands: 'Alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij, waar wachten we nog op?' Dit pennenprobeersel geldt als het oudste stukje literaire tekst in het Nederlands ⁽¹⁾.

Zo verging het twee eeuwen later opnieuw een schrijver, een klerk, maar nu uit onze streken. Hij was in dienst van één van de belangrijkste eigenaren van boerderijen en landerijen op de Veluwe, Herbertus van Putten. Deze noemde zich naar zijn kasteel en landgoed Putten bij Elburg. Op de Noordwest-Veluwe bezat hij gronden in de omgeving van Ermelo en boerderijen, hooi- en weilanden in de Arnhemse. Hij was ook eigenaar van boerderij Voordijk en van landerijen in Nekkeveld.

Oudste vermelding van de naam Nijkerk in 1313

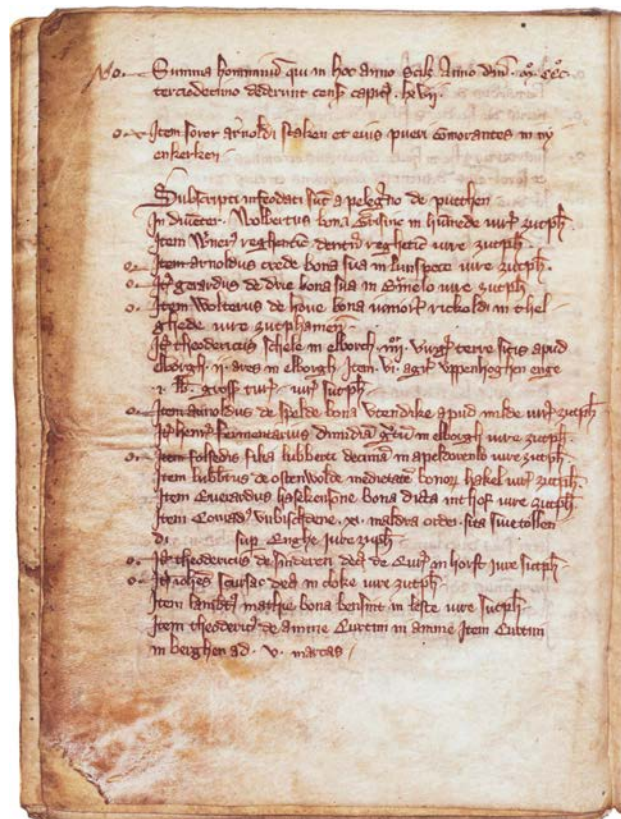
In het jaar 1313 kreeg de klerk de opdracht alle bezittingen van grootgrondbezitter Herbertus van Putten in een register op te

schrijven. Hij begon met het uitzoeken van mooi gepolijste vellen perkament en een aantal ganzenveren. Ook hij moest de namen van de horigen en waar ze woonden in het Latijn noteren. Dagen lang ging het 'overschrijven' zonder dat hij iets vergat. En toen gebeurde het. Opeens bleek dat hij een Latijnse regel met de naam van een horige en diens woonplaats had overgeslagen.

Dat was de regel: 'Item soror Arnoldi Staken et eius pueri commorantes in Nova Ecclesie', maar bij het overschrijven verving hij de Latijnse plaatsnaam door een 'Nederlandse' en schreef: 'Item soror Arnoldi Staken et eius pueri commorantes in Nijkerken' ⁽²⁾. Vertaald: 'Ook de zuster van Arnold Staken en haar kinderen die in Nijkerk wonen.' Daarmee was de 'geboorte' van de plaatsnaam Nijkerk een feit ⁽³⁾. Nijkerk kreeg dus precies honderd jaar na de eerste schriftelijke vermelding stadsrechten. Arnold Staken was afkomstig uit Bijssel – een buurtschap bij Nunspeet aan de Zuiderzee – en de eerste inwoner van Nijkerk die we bij naam kennen. Nog steeds wacht Nijkerk op de Arnold Stakenstraat!

« OUDSTE VERMELDING VAN DE PLAATSNAAAM NIJKERK ALS 'NYENKERKEN' (EIND 3E, BEGIN 4E REGEL VAN BOVEN) IN HET HANDSCHRIFT 'STAAT VAN DE BEZITTINGEN VAN HERBERTUS VAN PUTTEN', FOLIO 12 VERSO. CIRCA 1313
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, LEIDEN

11 DE ZEEDIJK VAN ARKEMHEEN

Wim Hagoort

Het verlenen van het dijkrecht aan de Arkemheen staat niet op zichzelf. Het maakte deel uit van de bestuurlijke ontwikkeling op het terrein van het Gelderse waterbeheer. Dijkrechten werden vroeger vastgelegd in een dijkbrief. De dijkbrief werd verleend door de hertog van Gelre om een gebied tegen overstromingen te beschermen, waardoor men het land kon bewerken en de bewoners veilig konden wonen.

Op maandag 28 maart 1356 verscheen voor hertog Reinoud III van Gelre (1343-1371) een afvaardiging van 'de gemeyne erfgenamen' uit de dorpen Nijkerk en Putten. De dijkbrief werd in onderling overleg vastgesteld. De brief bevatte alle bepalingen voor de bouw van de zeedijk en de taken van het dijkbestuur. Dit belangrijke document, dat alleen in kopie bewaard gebleven is, bleef van kracht tot aan het begin van de zeventiende eeuw⁽¹⁾.

Hoe verliep de bouw van een zeedijk in 1356? De aanleg vond plaats in de zomerperiode. Er waren honderden arbeiders bij betrokken, voornamelijk uit de boerenstand. Na het binnenhalen van de oogst hadden de boeren min of meer de handen vrij en verhuurden zij zich als dijkarbeider. De dijkarbeiders waren verdeeld in gravers, ofzetters en

berriedragers. De laatsten zorgden voor de aanvoer van de aarde op draagbaren. De aarde kwam uit het voorland en werd op platte schepen aangevoerd⁽²⁾. De gravers gebruikten een schop en de ofzetters een vork. Met de vork verspreiden en egaliseerden de ofzetters de aarde voor het leggen van de graszoden. De graszoden werden gestoken in het dichtstbijzijnde grasland en per kruiwagen naar de dijk vervoerd. Tot 1611 bestond de Arkemheense zeedijk alleen uit klei afgedekt met graszoden. Daarna werd de dijk verstevigd met een paalconstructie, zoals die nagebouwd is bij Spakenburg. In de achttiende eeuw zorgde de paalworm (*Teredo navalis*) voor veel problemen. Vanaf 1751 legde men zwerfkeien, die per schip uit Scandinavië werden aangevoerd, tegen de buitenzijde van het dijktalud. Ondanks deze solide bescherming brak de dijk door tijdens de stormvloed van 1776, 1825 en 1916.

Ook het onderhoud van de zeedijk werd in de dijkbrief geregeld. Wie grond in de polder bezat, was verplicht mee te betalen. Dat gebeurde via de omslag 'morgen morgens gelijk'. Dat wil zeggen, dat elke grondeigenaar tot 1611 voor iedere morgen grond die hij bezat met schop en kruiwagen één roede (ca. 3,80 m) van de zeedijk moest onderhouden. Daarna

vond het dijkonderhoud plaats via aanbesteding. De Gelderse hertog benoemde in 1356 één dijkgraaf en drie heemraden. Van die vier kwamen er twee uit Nijkerk en twee uit Putten. De functie van dijkgraaf wisselde om de drie jaar tussen Putten en Nijkerk. De verkiezing vond plaats door de 'zestienen'. In geen enkel ander Nederlands dijkrecht komen zestienen voor. Deze zestien personen waren vrije boeren die grond in de polder bezaten. De verkiezing vond plaats op 22 februari. De zondagen daarvoor werd de verkiezing afgekondigd in de kerken van Nijkerk en Putten.

Dijkrecht en dijkbouw in 1356

Het dijkrecht werd herzien in 1611 en 1752. Meer dan 500 jaar werd de polder volgens het eigen dijkrecht bestuurd. Pas laat in de negentiende eeuw kreeg de provincie meer invloed. Uiteindelijk verloor de Arkemheen in 1916 zijn financiële zelfstandigheid als gevolg van de laatste grote watersnoodramp. De polder Arkemheen is onderdeel van het waterschap Vallei & Veluwe dat per 1 januari 2013 ontstond uit de fusie tussen de waterschappen Vallei & Eem en Veluwe.

HIJ HIELD AL DAT WATER. GUUS VAN BEEKHOVEN. 2012. 100X70. OLIEVERF OP DOEK
PARTICULIER BEZIT

